

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.3.7>

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ У ВИДІ ЗАСТЕРЕЖЕННЯ: ЕФЕКТИВНІСТЬ ТА ДОЦІЛЬНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИ ЗВІЛЬНЕННІ ВІД ПОКАРАННЯ

Шморгун В.О.,

*аспірант кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Міжнародного гуманітарного університету*

Шморгун В.О. Застосування примусових заходів виховного характеру у виді застереження: ефективність та доцільність застосування при звільненні від покарання.

Звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру є особливим заходом кримінально-правового характеру, який застосовується виключно до неповнолітніх, які вчинили кримінальний проступок або нетяжкий злочин. Зі змісту норм ст.ст. 97, 105 КК України слідує, що примусові заходи виховного характеру не є покаранням. Вони є альтернативою кримінальному покаранню, що надає можливість неповнолітній особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, виправитися без призначення їй покарання. Вказані заходи є заходами виховання, переконання, соціальної підтримки та контролю. Разом з тим, примусові заходи виховного характеру пов'язані з певними обмеженнями для особи, до якої вони застосовані. Основною метою застосування примусових заходів виховного характеру є забезпечення інтересів неповнолітнього. Тому, навіть незважаючи на те, що Указом Президента України від 22.02.2024 № 64/2022 в Україні введено воєнний стан, застосування примусових заходів виховного характеру в умовах воєнного стану здійснюється у звичайному порядку. В статті проаналізована мета застосування примусових заходів виховного характеру. Вказано, що діючий КК України не містить визначення як самого поняття примусових заходів виховного характеру, так і кожного з його видів, а також мети їх застосування, що, в свою чергу, не дозволяє визначити ефективність кожного виду такого заходу при звільненні неповнолітнього від покарання. Звернуто увагу, що застосування примусових заходів виховного характеру характеризується цілою низкою проблемних і дискусійних питань щодо можливості, доцільності та ефективності їх застосування. Показана відсутність єдності практики застосування судами примусових заходів виховного характеру у вигляді застереження при звільненні неповнолітнього від покарання. Враховуючи неефективність застосування такого примусового заходу виховного характеру як застереження при звільненні особи, яка вироком суду визнана винною у вчиненні кримінального правопорушення, від покарання, запропоновано виключити застереження з переліку видів примусових заходів, які можуть бути застосовані у разі звільнення неповнолітнього від покарання.

Ключові слова: застереження, звільнення від покарання, неповнолітні, примусові заходи виховного характеру, кримінальне право.

Shmorhun V.O. Application of coercive measures of educational nature in the type of prevention: effectiveness and feasibility of implementation in exemption from punishment.

Exemption from punishment with the use of coercive measures of an educational nature is a special measure of a criminal law nature, which is applied exclusively to minors who have committed a criminal misdemeanor or a minor crime. From the content of the norms of Art. Art. 97, 105 of the Criminal Code of Ukraine follows that coercive educational measures are not punishment. They are an alternative to criminal punishment, which provides an opportunity for a minor who has committed a criminal offense to correct himself without imposing a punishment on him. These measures are measures of education, persuasion, social support and control. At the same time, coercive measures of an educational nature are associated with certain restrictions for the person to whom they are applied. The main purpose of applying coercive educational measures is to ensure the interests of the minor. Therefore, despite the fact that the decree of the President of Ukraine No. 64/2022 of February 22, 2024 introduced martial

law in Ukraine, the use of coercive measures of an educational nature in the conditions of martial law is carried out in the usual manner. The article analyzes the purpose of applying coercive educational measures. It is indicated that the current Criminal Code of Ukraine does not contain a definition of the very concept of coercive measures of an educational nature, as well as each of its types, as well as the purpose of their application, which, in turn, does not allow determining the effectiveness of each type of such measure in releasing a minor from punishment. It is noted that the use of coercive measures of an educational nature is characterized by a number of problematic and debatable issues regarding the possibility, expediency and effectiveness of their use. The lack of uniformity in the practice of courts applying coercive measures of an educational nature in the form of a warning upon releasing a minor from punishment is shown. Taking into account the ineffectiveness of applying such a coercive measure of an educational nature as a caveat upon the release of a person found guilty of a criminal offense by a court verdict, it is proposed to exclude the caveat from the list of types of coercive measures that can be applied in the event of the release of a minor from punishment.

Key words: warning, exemption from punishment, minors, coercive educational measures, criminal law.

Постановка проблеми. Приведення національного законодавства України, яке регулює питання притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності, у відповідність до міжнародних норм потребує, у пергу чергу, законодавчого визначення мети застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру, оцінки існуючих на даний час видів таких заходів з точки зору забезпечення ефективності їх застосування, виключення кримінально-правових заходів, які є формальними та не забезпечують досягнення мети застосування примусових заходів виховного характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання вказаної проблеми.

Проблемам застосування примусових заходів виховного характеру приділяється помітна увага у юридичній літературі. Зокрема, вказану проблему досліджували такі науковці як: А.В. Андрушко, Ю.В. Баулін, В.М. Бурдін, О.П. Горох, І.О. Кобзар, Л.М. Кривоченко, В.Ф. Мороз, Т.І. Нікіфорова, Л.М. Павлюх, Т.І. Пономарьова, О.І. Саско, Я.І. Соловій, М.І. Хавронюк, О.О. Юхно, О.О. Ямкова, О.С. Яцун та інші. Проте окремі питання щодо примусових заходів виховного характеру і на даний час залишаються недостатньо дослідженими.

Метою статті є дослідження доцільності звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру у виді застереження та здатність застереження як заходу державного примусу примусових кримінально-правових заходів забезпечити досягнення мети застосування примусових заходів виховного характеру.

Виклад основного матеріалу.

Відповідно до Керівних принципів ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх (Єр-Риядські керівні принципи), прийнятих та проголошених резолюцією 45/112 Генеральної Асамблеї від 14.12.1990, слід уникати криміналізації та покарання дитини за поведінку, яка не завдає шкоди розвитку самої дитини та іншим [1, с. 11].

Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») від 29.11.1985, орієнтують держави не допускати передчасного застосування до неповнолітніх кримінального покарання, особливо у виді позбавлення волі, та визначають, що доцільно надавати перевагу опіці та нагляду, пробації, громадським роботам, фінансовим покаранням, компенсації та реституції, передачі на виховання [2].

Указом Президента України від 24.05.2011 № 597/2011 схвалено Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, якою визначено, що для досягнення поставленої мети необхідно забезпечити ефективне правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з рахуванням вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей розвитку; створити ефективну систему реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з метою їх перевиховання та ресоціалізації [3].

Частинами 1, 2 ст. 105 КК України визначено, що неповнолітній, який вчинив кримінальний проступок або нетяжкий злочин, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання. У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру.

Зі змісту вищевказаної норми КК України слідує, що примусові заходи виховного характеру є альтернативою кримінальному покаранню. Вони надають можливість неповнолітній особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, виправитися без призначення їй покарання за вчинене кримінальне правопорушення.

Діючий КК України містить норми, які визначають мету покарання (ст. 50 КК України), мету застосування примусових заходів медичного характеру (ст. 92 КК України) [4]. Проте він не містить норм, які б визначали мету застосування примусових заходів виховного характеру, тобто кінцевий результат застосування примусових заходів виховного характеру

На нашу думку, без визначення мети застосування примусових заходів виховного характеру неможливо визначити ефективні види таких заходів.

У постанові від 09.10.2023 у справі № 233/2288/22 Верховний Суд зазначив, що основним принципом, яким повинен керуватися суд під час обрання виду примусових заходів виховного характеру неповнолітньому, є забезпечення якнайкращих інтересів дитини.

Метою застосування примусових заходів виховного характеру є забезпечення інтересів неповнолітнього, які полягають в одержанні не тільки належного виховання, а й освіти, лікування, соціальної, психологічної допомоги, захисту від жорстокого поводження, насильства та експлуатації, а також у наявності можливості адаптуватися до реалій суспільного життя, підвищити загальноосвітній і культурний рівень, набути професії та працевлаштуватися [5].

Про аналогічну мету застосування примусових заходів виховного характеру зазначено і у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» № 2 від 15.05.2006 [6].

У своїй постанові від 10.06.2020 у справі № 161/7253/18 Верховний Суд зазначив, що «з метою забезпечення особливих потреб неповнолітніх, які обумовлені недостатністю інтелектуального розвитку, життєвого досвіду, соціально-психологічними особливостями особи, законодавцем у положеннях ст.ст. 97, 105, 106 КК України було передбачено можливість заміни кримінальної відповідальності або покарання примусовими заходами виховного характеру» [7]. З наведеного слідує, що основною (визначальною) метою застосування вказаних заходів є перевиховання.

Зі змісту ч. 1 ст. 105 КК України слідує, що метою застосування примусових заходів виховного характеру при звільненні неповнолітнього від покарання є його виправлення [4].

Питання щодо мети застосування примусових заходів виховного характеру залишається дискусійним.

Так, на думку Т.І. Нікіфорової «метою застосування примусових заходів виховного характеру є перевиховання неповнолітньої особи. Це визначальна мета застосування кримінально-правових заходів до неповнолітніх, яка вказує на необхідність формування нових стереотипів поведінки особи відповідно до вимог кримінального закону» [8, с. 107-108].

В.М. Бурдін вважає, що «застосування цих заходів переслідує досягнення таких самих цілей, що і застосування кримінального покарання» [9, с. 176].

О.С. Яцун зазначає, що примусові заходи виховного характеру «виступають заходами виховного впливу та переконання, які спрямовані на забезпечення правильного формування особистості неповнолітніх та запобігання вчинення ними злочинів» [10, с. 10].

На думку Ямкової О.О. «метою примусових заходів виховного характеру, застосовуваних до неповнолітніх, є: припинення злочинної діяльності підлітків і залучення їх до позитивної соціальної діяльності, в тому числі й шляхом усунення причин і умов, що формують протиправні дії; виправлення неповнолітнього за допомогою примусових заходів виховного характеру, а також попередження вчинення нових злочинів з боку підлітка» [11, с. 8].

На нашу думку, метою застосування примусових заходів виховного характеру має бути не тільки ресоціалізація та перевиховання неповнолітніх, а й запобігання вчиненню ними нових кримінальних правопорушень.

Дискусійним залишається також питання чи здатні примусові заходи виховного характеру у вигляді застереження забезпечити перевиховання неповнолітнього, сприяти налагодженню позитивних соціальних зв'язків та запобігти вчиненню ним нових кримінальних правопорушень та чи доцільним є їх застосування.

Кримінальний кодекс України не містить визначення поняття такого примусового заходу виховного характеру як «застереження».

О.І. Саско вказує, що «застереження неповнолітнього як примусовий захід виховного впливу має включати роз'яснення шкоди, заподіяної діянням, і наслідків повторного вчинення злочинів» [12, с. 173].

У п. 5 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» від 15.05.2006 № 2 зазначено, що застереження (п. 1 ч. 2 ст. 105 КК України) може бути зроблено шляхом роз'яснення судом неповнолітньому наслідків його дій – шкоди, завданої охоронюваним законом правам особи (осіб), інтересам суспільства або держави, та оголошення неповнолітньому осуду за ці дії, а також попередження про більш суворі правові наслідки, які можуть настати в разі продовження ним протиправної поведінки чи вчинення нового злочину [6].

Аналогічне положення передбачене і у постанові Верховного Суду від 12.04.2018 у справі № 198/8/17 [13].

В інформаційному листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.01.2017 «Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх», зазначено, що суд, приймаючи рішення про звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням заходів виховного характеру постановляє вирок, яким визнає обвинуваченого винуватим у вчиненому злочині (кримінальному правопорушенні) та, керуючись ст. 105 КК України, звільняє його від покарання без визначення його виду і розміру та застосовує примусові заходи виховного характеру [14].

При цьому залишається невизначеним, яким чином суд має роз'яснити неповнолітньому наслідки його дій, оголосити йому осуд та попередити про негативні наслідки, тобто в усному порядку після проголошення вироку, чи зазначити про це безпосередньо в обвинувальному вирокі суду. Не містить відповіді на вказане питання і положення ст. 374 КПК України, які визначають зміст вироку.

Аналіз судової практики свідчить про те, що більшість суддів, які звільняють неповнолітніх від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру у виді застереження у резолютивній частині вироку зазначають лише, що неповнолітня особа на підставі ст. 105 КК України звільняється від покарання, із застосуванням примусового заходу виховного характеру у виді застереження, тобто не конкретизують в чому саме знаходить свій прояв такий примусовий захід виховного характеру як застереження та від чого саме суд застерігає неповнолітнього (вироки від 16.01.2023 у справі № 243/3434/22, від 27.11.2023 у справі № 759/9760/23, від 05.02.2024 у справі № 753/2139/24).

Інші судді зазначають: «оголосити неповнолітньому осуд за вчинені ним неправомірні дії» (вирок від 28.02.2023 у справі № 390/910/21); «оголосити неповнолітньому осуд за вчинені ним неправомірні дії; попередити про більш суворі правові наслідки, які можуть настати в разі продовження ним протиправної діяльності чи вчинення нового кримінального правопорушення» (вироки від 28.02.2023 у справі № 390/910/21, від 30.03.2023 року у справі № 932/2689/23).

Тобто при застосуванні примусових заходів виховного характеру у виді застереження суди обмежуються лише загальними фразами та конкретизують, які саме більш суворі правові наслідки можуть настати у разі продовження неповнолітнім протиправної поведінки чи вчинення нового кримінального правопорушення, внаслідок чого вказаний захід фактично не в змозі справити на особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, належний вплив.

В.М. Бурдін вважає, що у разі застосування примусового заходу виховного характеру у вигляді застереження неповнолітній не відчуває жодних додаткових негативних наслідків, окрім впливу від судового процесу [9, с. 49].

Вказане твердження є слушним з огляду на правову позицію Верховного Суду з вказаного питання. Так у постановках Верховного Суду від 10.06.2020 у справі № 161/7253/18 [7] та від 10.09.2020 у справі № 168/625/19 [15], Верховний Суд зазначив, що «при засудженні особи без призначення покарання, один з найголовніших елементів реалізації кримінальної відповідальності осуд особи, яка вчинила злочин, залишається і знаходить своє відображення в обвинувальному вирокі».

На думку Т.І. Нікіфорової «саме застосування такого заходу як застереження є малоефективним» [8, с. 111-112].

О.І. Саско вважає, що «застереження не спричиняє жодних правових обмежень після його застосування, а отже, не здійснює ефективний вплив на неповнолітнього. Враховуючи те, що за-

стосування зазначеного заходу виховного впливу має разовий характер, для більшої ефективності його доцільно сполучати з іншими заходами виховного характеру» [12, с. 173].

Ми поділяємо вказану точку зору та вважає, що звільнення від покарання із застосуванням лише одного примусового заходу виховного характеру у вигляді застереження не є ефективним та не буде сприяти реалізації мети застосування примусових заходів виховного характеру.

Слід також зазначити, що вирок суду, яким неповнолітній визнаний винним у вчиненні кримінального правопорушення, але звільнений від покарання, може бути оскаржений. Проте такий примусовий захід виховного характеру як застереження фактично виконується судом в момент проголошення вироку та припинення його застосування є неможливим у разі скасування вироку суду.

На думку Є.М. Шевченка, «безпосередня реалізація суддею примусових заходів виховного характеру у виді застереження спотворює інститут «законної сили» судових рішень» [16, с. 126-127].

Крім того, приймаючи до уваги, що примусові заходи виховного характеру у разі звільнення особи від покарання є заходами державного примусу, що застосовується до неповнолітньої особи, яка вчинила кримінальний проступок чи злочин невеликої тяжкості, то вважаємо, що застереження слід виключити з переліку видів примусових заходів виховного характеру, які можуть бути застосовані до особи на підставі ст. 105 КК України.

Висновки. Вважаємо, що у КК України має бути зазначена мета застосування примусових заходів виховного характеру, наведене визначення кожного із видів примусових заходів виховного характеру, що дозволить забезпечити єдине розуміння вказаних базових понять при вирішенні питання про звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру. Крім того, примусовий захід виховного характеру у вигляді застереження слід виключити з переліку видів примусових заходів, які можуть бути застосовані у разі звільнення неповнолітнього від покарання як такого, що не здатний забезпечити перевиховання неповнолітніх та запобігання вчиненню ним нових кримінальних правопорушень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Керівні принципи ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх (Єр-Риядські керівні принципи, 1990 року): *Збірник міжнародних документів та нормативно-правових актів України з питань соціально-правового захисту дітей*, частина 1. Київ : Логос, 2001. 595 с.
2. Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються судочинства неповнолітніх («Пекінські правила», 1995 року): *Збірник міжнародних документів та нормативно-правових актів України з питань соціально-правового захисту дітей*, частина 1. Київ : Логос, 2001. 595 с.
3. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні: Указ Президента України від 24 травня 2011 р. № 597/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/597/2011#Text> (дата звернення: 13.04.2024).
4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 13.04.2024).
5. Постанова Верховного Суду від 09 жовтня 2023 р. у справі № 233/2288/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114228604> (дата звернення: 13.04.2024).
6. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 р. № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-06> (дата звернення: 13.04.2024).
7. Постанова Верховного Суду від 10 червня 2020 р. у справі № 161/7253/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89977675> (дата звернення: 13.04.2024).
8. Нікіфорова Т.І. Теорія і практика застосування заходів кримінально-правового характеру: *Навчальний посібник*. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. 175 с. URL: http://old.univer.km.ua/statti/Posibnik_TPZZKPKh.pdf (дата звернення: 13.04.2024).
9. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: *монографія*. Київ: Атіка, 2004. 240 с.

10. Яцун О.С. Особливості кримінального покарання неповнолітніх: автореф. дис... канд. юрид. наук: Львів, 2009. 22 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/183/1/yatsun.pdf>.
11. Ямкова О.О. *Примусові заходи виховного характеру: правова природа і види* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2004. 20 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/50594985.pdf> (дата звернення: 13.04.2024).
12. Саско О.І. Дискусійні аспекти ефективного застосування примусових заходів виховного характеру. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*, (3(9)), 170–179. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3\(9\)-170-179](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3(9)-170-179).
13. Постанова Верховного Суду від 12 квітня 2018 року у справі № 198/8/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73438119> (дата звернення: 13.04.2024).
14. Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх : Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 січня 2017 р. URL: https://zib.com.ua/ua/print/127476-list_vssu_vid_16012017_223-6604-17_pro_praktiku_zdiysnennya_.html (дата звернення: 13.04.2024).
15. Постанова Верховного Суду від 10 вересня 2020 року у справі № 168/625/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91555152> (дата звернення: 13.04.2024).
16. Шевченко Є.М. Виконання ухвал суду про застосування примусових заходів виховного характеру: теорія та практика. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. № 9-2 том 2. URL: http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc9-2/part_2/39.pdf (дата звернення: 13.04.2024).